Bahrü'l-Garâyib

Lütfullah Halîmî

Farsça-Türkçe Manzum Sözlük

Hazırlayan
Adem Uzun

2. Baskı

PEGEM AKADEMİ

Dr. Adem UZUN

BAHRÜ'L-GARÂYİB
Lütfullah Halîmî
Farsça-Türkçe Manzum Sözlük

ISBN 978-625-7228-14-5

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarına aittir.

© 2023, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz. Bu kitap, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevi**dir. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere http://pegem.net adresinden ulaşılabilmektedir.

1. Baskı: Ekim 2020, Ankara
2. Baskı: Nisan 2023, Ankara

Yayın-Proje: Ferdi Akkaya
Dizgi-Grafik Tasarım: Müge Kuyrukcu
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Ay-bay Kırtasiye İnşaat Gıda Pazarlama ve Ticaret Ltd. Şti.
Çetin Emeç Bulvarı 1314. Cadde No: 37A-B Çankaya/ANKARA
Tel: (0312) 472 58 55

Yayıncı Sertifika No: 51818
Matbaa Sertifika No: 46661

İletişim

Macun Mah. 204. Cad. No: 141/A-33 Yenimahalle/ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50
Dağıtım: 0312 434 54 24
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî el-Amâsî (Halîmî) tarafından XV. yüzyılda Arap alfabesi ile yazılan *Bahrü'l-garâyib* adlı Farsça-Türkçe manzum sözlüğün transkripsiyon (çeviri yazı) sistemi kullanılarak günümüz Latin alfabesine aktarımı yapılan bir metin neşridir.

Bahrü'l-garâyib, XV. yüzyılda Anadolu'da manzum olarak yazılan sözlüklerin ikincisi olarak bilinmektedir. Esere bizzat yazar tarafından *Bahrü'l-garâyib* adının verildiği hem eserin yazma nüshalarının mukaddimesinden hem de bu eserin açıklaması olarak kendisi tarafından yazılan *Lügat-i Halîmî* adlı eserinin giriş kısmından anlaşılmaktadır.

Bahrü'l-garâyib'in Türk Dil Kurumunca taranması gerektiğini söyleyen Ziya Şükûn, *Ferheng-i Ziya* adlı Farsça Türkçe sözlüğünün giriş kısmında *Bahrü'l-garâyib*'in Halîmî'nin geniş ölçüde Farsçadan Türkçeye manzum lügatinin Farsça manzum aruz, muamma, mecaz, istiare, şiir sanatları, gramer ve sair bahislerden ibaret olup okuyanların ricası üzerine yine kendisi tarafından tercüme ve izah edilmiş, lügatlerin hece harfleri sırasına göre dizilmiş olduğunu söyler ve Lütfullah Halîmî'yi Farsçayı en iyi bilen lügat sahiplerinin başında sayar.

İki kısımdan oluşan *Bahrü'l-garâyib*'in birinci kısmında 2900'den fazla kelimeye anlam verilmiştir. İsimleri takiben bu kısımda takvimler, aylar, mevsimler ve gezegenlerin yanı sıra edebî konulara dair genel bilgiler vardır. İkinci kısımda ise 337 Farsça mastarın anlamı verilmiştir. Ayrıca bu kısımda mastarlardan türeme yoluyla yapılan kelimelerden bahsedilmiş ve fiillerin çekimi örneklerle gösterilmiştir.

Türkiye'deki kütüphanelerde bulunan el yazma nüshalardan hareketle hazırlanan bu çalışmada, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde uygulanan çeviri yazı sistemi kullanılmıştır. Çeviri yazı yani Latin alfabeye aktarma işlemi çalışmanın tamamında değil, sadece "Manzum Sözlük" kısmında kullanılmış;

diğer kısımlarda ise Türk Dil Kurumu tarafından (2012) yayımlanan *Yazım Kılavuzu* dikkate alınmıştır.

Bahrü'l-garâyib, telif edildiği dönemdeki edebî çalışmalarda kullanılan kelimeler, medreselerdeki yabancı dil öğrenimine yapmış olduğu katkılar ve özellikle de daha kolay ezberlenebilmesi için manzum olarak yazılmasından dolayı orijinal bir eser olup hem günümüz Fars diline hem de özellikle klasik Türk edebiyatı ve Türk dili çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

Eserin hazırlanması esnasında desteklerini esirgemeyen ve yönlendirmelerde bulunan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu eski başkanı ve değerli hocam Sayın Prof. Dr. Derya Örs'e, Türkçe metin okumalarını yapan eşim Ayşe Uzun'a ve katkılarından dolayı tüm arkadaşlara teşekkür ederim.

Dr. Adem Uzun
Ankara-2020

GİRİŞ

Sözlük, Türk Dil Kurumunca yayınlanan *Türkçe Sözlük*'te bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser ya da lügat olarak tanımlanmıştır. Doğan Aksan tarafından ise genel olarak sözlük, bir dilin söz varlığını oluşturan birimleri ve bu birimlerin anlamlarını, birbirleriyle ilişkilerini, zaman içinde yaşadığı değişim ve gelişmeleri araştıran bir bilim dalı[1] şeklinde ifade edilmiştir. Bu tanımlarla birlikte sözlükler, bir dilin bütün veya belli bir dönemdeki sözcüklerini yazılışları, türleri, söylenişleri, temel ve yan anlamları, kullanılış özellikleri bakımından kayıt altına alan, açıklayan, edebî metinlerden seçilen cümlelerle örneklendiren, alıntı sözcüklerin hangi dilden geçtiğini bildiren başvuru kaynakları[2] olarak da bilinmektedir.

Türk dünyası X. yüzyıldan başlayarak İslâm medeniyeti alanına dâhil olmuştur.[3] Bu dönemden itibaren Türkçeyi yabancılara öğretme amacıyla eserler verilmeye başlandığı söylenebilir. Bu nedenle yabancı bir dil öğreniminde en önemli kaynak sözlüktür. Türk dilinin ve kültürünün çok önemli kaynağı[4] olan ve XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânü lügati't-Türk*, Türkçenin ilk sözlüğü olarak bilinir. Türk topluluklarının dili, edebiyatı, yaşayışı ve âdetleri üzerine uzun süre bilgi ve malzeme toplayarak Arapça hazırlanan bu eser, dokuz bine yakın söz varlığını bir araya getiren önemli bir kaynaktır.[5] Ayrıca bu eser, Türklerde sözlük yazma ihtiyacı ve dolayısıyla da geleneğinin başlangıcı olarak sayılan ilk örnektir.

Daha sonraki dönemlerde özellikle de XII. yüzyılda Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-edeb,* XIV. yüzyılda Ebû Hayyân'ın *Kitâbü'l-idrâk*

---

[1] Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1995), s. 399.
[2] *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2011), s. XI.
[3] Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimler Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1992), s. VII.
[4] Aksan, *age*, s. 394.
[5] *Türkçe Sözlük*, s. XV.

li-lisâni'l-etrâk ve XV. yüzyılda *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lügâti't-Türkiyye* adlı eserler, Türk kültür ve edebiyatına kaynaklık eden önemli sözlük çalışmalarıdır.

Bir dilin sözcüklerini yine aynı dille tanımlayan sözlük türleri olduğu gibi başka bir dille tanımlayan sözlükler de vardır. Bu itibarla geçmişten bugüne Türkçeden İngilizceye, İngilizceden Türkçeye, Türkçeden Farsçaya, Farsçadan Türkçeye ve Türkçe Farsça Arapça gibi çok dilli sözlüklerin[6] kaleme alındığı görülmektedir.

Sözlükler düz yazı şeklinde (mensur) olduğu gibi şiir (manzum) şeklinde de yazılmıştır. Lütfullah Halîmî'nin *Bahrü'l-garâyib* adlı Farsça-Türkçe sözlüğü ise XV. yüzyılda yazılan çok dilli ve manzum sözlüklerin önemlilerinden biridir.[7]

Manzum sözlük, herhangi bir dildeki kelimenin bir başka dildeki karşılıklarıyla manzum ya da şiir hâlinde verilen sözlük[8] türü olarak tanımlanmaktadır. Sözlük, yabancı dil öğreniminde başucu kaynaklarından biridir. Yabancı dil öğrenmenin en önemli şartlarından biri o dilin sözcüklerinin zihinde muhafaza edilebilmesidir. Bunun yöntemlerinden biri de sözcüklerin nazma çekilerek şiir diliyle öğretilmesidir. Böylece şiir diliyle anlatılan sözcükler daha hızlı ve kolayca hatırda tutulmuş olur.[9] Manzum sözlüklerin Osmanlı döneminde daha çok okul öncesi ve ilkokul çağlarında eğitime yeni başlayan çocuklar arasında çokça ilgi gördüğü açıktır. Ayrıca ezber yoluyla önemli miktarda kelime ve basit gramer kaidelerinin öğretilmesinin yanı sıra aruz bilgileri de içeren manzum sözlükler, tekrar yoluyla kısa sürede ezberlenmeleri bakımından[10] dikkat çekmiştir. Bu söz-

---

[6] Daha geniş bilgi için bk. Aksan, *age,* s. 399-407.
[7] Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça - Türkçe Sözlükler* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2016), s. 94.
[8] Ahmet Hilmi İmamoğlu, *Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şahidi'nin Sözlüğü (İnceleme - Metin)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1993, s. 1.
[9] İmamoğlu, *age,* s. 1.
[10] Öz, *age,* s. 51-52.

lüklerle bazı edebi sanatların, bahir ve vezinlerin öğretilmesi yanında şiir ve şairliğe istekli olanların yeteneklerinin geliştirilmesi[11] de arzu edilmiştir.

Manzum gramer kitap ve sözlük[12] türlerine XI. yüzyıldan itibaren rastlanıldığı[13] söylenmekle birlikte ilk örneklerinin Arap dilciler tarafından yazıldığı bilinmektedir.[14] Çok dilli manzum sözlük geleneğinin ise XII. yüzyıldan itibaren başladığı ve ilk örneğinin de içinde lügat dışında bazı varlıklar, isimler, kavramlar vb. faydalı bilgilerin yer aldığı Ebû Nasr Ferâhî'nin *Nisâbu's-sıbyân*[15] adlı Arapça Farsça manzum sözlüğü olduğu[16] ifade edilmektedir. İkinci olarak yine aynı yüzyılda *Nisâbu's-sıbyân* taklit edilerek Şükrullah b. Şemsüddin Ahmed tarafından yazılan *Zühretü'l-edeb* adlı sözlüklüğe rastlanılmaktadır.[17] Daha sonraki yüzyıllarda yazılmış muhtelif Arapça Farsça manzum sözlüklere[18] rastlamak mümkündür.

Anadolu bölgesinde tespit edilebildiği kadarıyla üç dilli (Arapça, Farsça ve Türkçe) manzum sözlüğün ilk örneği XV. yüzyılda Behâuddîn b. Abdurrahmân el-Mağalkaravî tarafından yazılan

---

[11] Yusuf Öz, "Tuhfe-i Vehbî Şerhleri", *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1997, S 5, s. 220.

[12] Atabey Kılıç, "Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 977'de Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında", Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007, Erzurum.

[13] Öz, *age*, s. 51.

[14] Öz, *age*, s. 51; Güler Doğan Averbek, "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2018, S 21, s. 85-114; Hasan Kaya, "Kerîmî'nin Manzum Sözlüğü", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2017, S 18, s. 213-252.

[15] Ali Hemedânî, "Nisâbu's-sıbyân", *Elifbâ,* hş. 1356, S 6, s. 320-332.

[16] Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât der İrân* (Tahran: Firdevs Yay., 1372 hş.), III, 284; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2014), II, 1954; Muhammed Muîn, *Ferheng-i Fârisî* (Tahran: Emîr Kebîr Yay., 1371 hş.) VI, 2122; Öz, *age*, s. 52.

[17] Safâ, *age*, III, s. 284-285; Öz, *age*, s. 94-100.

[18] Hakan Yalap, "Klâsik Türk Edebiyatında Farsça-Türkçe Manzum Sözlüklerin Kavram Alanı ve Yöntem Bağlamında Değerlendirilmesi", *Tarih Okulu Dergisi*, 2018, S XXXVI, s. 229-255.

Ucûbetü'l-garâyib fi nazmi'l-cevâhiri'l-acâyib[19] adlı eserdir. XVI. yüzyılda Abdülkerîm tarafından telif edilen *Lügat-i Abdülkerîm* ve Sunî-yi Malatyavî tarafından telif edilen *Fethu'l-fettâh* adlı eserler[20] de Arapça, Farsça ve Türkçe manzum çok dilli sözlüklerdir. XVII. yüzyılda ise bu bölgede Hâkî Mustafa-yi Üsküdarî'nin *Menâzimü'l-cevâhir* adlı Arapça, Farsça ve Türkçe manzum sözlüğü[21] ile karşılaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda çok dilli manzum sözlük yazma geleneğinin arttığını söylemek mümkündür. Bu yüzyılda Abdurrahmân Zâhidî-yi Konevî'nin *Tevfiye*'si, Şeyh Ahmed'in *Se zebân*'ı, Eşref Feyzî'nin *Hoş edâ*'sı, Ahmed Resmî b. İbrahim-i Giridî'nin *Nazm-ı Giridî*'si, Mustafa Keskin b. Osman'ın *Manzûme-i Keskin*'i, Mustafa İlmî b. İbrahim'in *Tuhfetu'l-ihvân ve hediyyetü's-sıbyân*'ı ve Osman Şakir b. Mustafa-yi Bozokî'nin *Müsellesnâme-i Şakir*'i[22] bu tür eserlerdendir. XIX. yüzyılda Hasan Aynî'nin *Dürrü'n-nizâm* ve *Nazmü'l-cevahir*'i, Hayret Mehmed Efendi'nin *Tuhfe-i zîbâ*'sı, Nasuh Efendi'nin *Tuhfe-i Nushî*'si[23] ve Süleyman Hayri'nin *Hayrü'l-lügât*'i[24] Arapça, Farsça ve Türkçe olarak yazılan çok dilli manzum sözlüklerin son örnekleridir.[25]

Yine Anadolu sahasında iki dilli Farsça Türkçe manzum sözlükler telif edilmiştir. Bilindiği kadarıyla, XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başlarında yazılan ilk Farsça Türkçe manzum sözlük, Hüsâm b. Hasan (Hüseyin) el-Konevî'nin *Tuhfe-i Hüsâmî ez mültekât-i Sâmî*

---

[19] Arapça Türkçe Manzum Sözlükler Hakkında Bk. Hasan Doğan, "Budinli Cihâdî ve Teşrîh-i Tıbâ' İsimli Türkçe- Arapça Manzum Sözlüğü", *Journal of Turkish Language and Literature*, 2016, C II, S 4, s. 16-32; Öz, *age*, s. 89.
[20] Öz, *age*, s. 165,181.
[21] Öz, *age*, s. 192.
[22] Öz, *age*, s. 222-249.
[23] Bu sözlük hakkında bk. Kadir Güler, "Dil Öğretiminde Manzum Sözlüklerin Rolü ve Tuhfe-i Nushî", *International Journal of Social Science*, 2016, S 49, s. 157-174.
[24] Öz, *age*, s. 257, 270, 283.
[25] Manzum Arapça Türkçe sözlükler hakkında bk. Atabey Kılıç, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i sıbyán", *Soyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2006, S 1, s. 65-77; Mehmet Dursun Erdem, "Manzum Sözlükler ve Tuhfe-i Tuh" , *International Journal of Central Asian Studies*, 2005, C 10-1, s. 197-216.

adlı eseridir.[26] XV. yüzyılın sonlarında Mehmed b. Yahya-i Konevî tarafından *Şâdiye* ve Hâtib Rüstem el-Mevlevî tarafından da *Vesîletü'l-makâsid ilâ ahseni'l-merâsıd* adında Farsça Türkçe manzum sözlükler yazıldığı bilinmektedir. XVI. yüzyıl en çok manzum sözlük yazılan yüzyıllardandır. Bu dönemdeki manzum sözlükler, Şâhidî İbrahim Dede'nin *Tuhfe-i Şâhidî*'si,[27] Lâmiî Çelebi'nin *Lügat-i manzûme'*si, İmâdzâde Velî b. Yusuf-i İmâdî'nin *İlm-i lügat*'i Osman b. Hüseyin el-Bosnavî'nin *Manzûme*'si ve yazarı bilinmemekle birlikte Kâtip Çelebi'nin Nazıma tarafından yazıldığını söylediği *Nazmü'l-esâmî*'si bu tür sözlüklerdendir. XVII. yüzyılda üç tane manzum sözlük yazılmıştır. Bunlar Gencî Pîr Mehmed'in *Genc-i leâl*'i, Hasan Rızâyî'nin *Kân-ı maânî*'si ve Şemsî'nin *Tuhfe-i Şemsî*'sidir. XVIII. yüzyılda ise Hafız Abdullah b. Halil b. Ali tarafından *Tuhfetü-l Hâfız* ve Sünbülzâde Vehbî tarafından *Tuhfe-i Vehbi*[28] telif edilmiştir. XIX. yüzyıl da manzum sözlük türleriyle çokça karşılaşılan dönemlerdendir. Bu dönemde Çelebizâde İlmi Ali Efendi'nin *Nazm-ı Bedi*'si, Süleyman Dürrî'nin *Güher-i rîz*'i ve Osman-ı Şıklovisî'nin *Tuhfetü'l-manâ*'sı bu tür sözlüklerdendir. XX. yüzyılda Ahmed Remzi Akyürek'in *Tuhfe-i Remzî*'si ise bu türün son örneğidir.

Anadolu sahası dışında İran, Azerbaycan ve Hindistan bölgesinde de çok dilli manzum sözlükler yazılmıştır.[29]

Yukarıda da ifade edildiği üzere Türklerde XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânü lügati't-Türk* ile başlayan sözlük

---

[26] Öz, *age,* s. 79-82; Erdoğan Boz, "Farsça-Türkçe İlk Manzum Sözlük Tuhfe-i Hüsâmî'nin Bursa (İneybey) Nüshası" Osmanlı Bursa'sında Dil-Kültür ve Edebiyat Bilgi Şöleni (Bursa: Uludağ Ü Yay., 2013), 69-75.

[27] Mustafa Alkan, *Mecmû'a Millî Kütüphane 2727 [Sübha-i sıbyân, Tuhfe-i Şâhidî Tuhfe-i Vehbî Aruz Risalesi vs.] (İncelem-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2008, s.7-15.

[28] Atabey Kılıç, "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbì (Metin)", *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları 2007,* C II, s. 410-475. İlker Demirci, *Tuhfe-i Vehbî Manzum Sözlük (Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Sözlük)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Nevşehir 2012, s. 2-6.

[29] Bu sahada yazılan sözlükler hakkında bk. Öz, *age,* s. 308-336.

yazma geleneği, Türklerin devlet kurdukları Suriye, İran, Mısır ve Hindistan gibi bölgelerde devam etmiştir. Bu sahalarda Türk yöneticilerine ve bilginlerine duyulan saygı Türkçeye olan ilgi ve alakayı artırdığından sözlükler, önemli hâle gelmiştir. Ayrıca Türkler için dinin etkisiyle Arapça, edebiyat ve kültür dili olması nedeniyle de Farsça önem kazanmıştır.

Farsça,[30] çok uzun bir tarihe ve gelişim sürecine sahiptir. İranlıların İslamiyet'i kabulü ile ortaya çıkan Yeni Farsça, Samanoğulları (IX-X. yy.) idaresi döneminde edebiyat ve kültür dili olma özelliğine kavuşmuştur. XIII. yüzyılda Arapçanın önemini kaybetmesiyle birlikte yerini Farsçanın aldığı görülmüştür.[31] Yöneticilerin de müelliflerden Farsça yazmalarını istemesi bu dilin önemini artırmıştır.

Türkler, Yeni Farsçanın doğduğu Samanoğulları (IX-X.) döneminin ilk yıllarında Farsçayla tanışmışlardır. Daha çok bu dönemde Farsça edebiyat ve kültür dili olma özelliğine kavuşmuştur. Günümüze kadar gelişme göstererek çok zengin bir edebî birikime kavuşan Farsça, Cumhuriyetten önce kurulmuş olan Müslüman Türk devletlerinin bazen resmî dili, bazen de kültür ve edebiyat dili olarak kullanılmıştır. Bu devirlerde sadece bilim ve fikir adamları, edipler ve şairler değil aynı zamanda Türk devlet büyüklerinin bir kısmı da bu dilde eserler vermiştir. Bu nedenle Farsça, Osmanlı Türkçesinin oluşumunda, özellikle de ona malzeme sağlamada çok önemli bir rol oynamıştır.

Farsça, İslâm kültürünün oluşmasında büyük bir paya sahiptir. Bu nedenle Osmanlı döneminde, okullarda zorunlu ders olarak okutulmuştur. Cumhuriyetten sonra ise bir dönem İmam-Hatip okullarında programa konup daha sonra kaldırılmış olan Farsça, bugün belli üniversitelerde akademik disiplinler arasında yer almakta ve hâlâ bazı

---

[30] Farsça, Hint-Avrupa dilleri ailesine mensup takılı diller arasında yer alan bir dildir. Bu dil, günümüzde İran, Afganistan ve Tacikistan'da resmi dil olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Pakistan ve Hindistan gibi ülkelerdeki bazı halklar tarafından da konuşulmaktadır.

[31] Öz, *age,* s. 47.

fakültelerin Türk dili ve edebiyatı, tarih, felsefe gibi çeşitli bölümlerinde ve ilahiyat fakültelerinde lisans ve lisansüstü düzeyde ders olarak okutulmaktadır.

LÜTFULLAH HALÎMÎ

Kaynaklarda ve istinsah edilen eserlerinde künyesi Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî (? -902/1497) şeklinde geçen Lütfullah Halîmî'nin adının "Lütfullah" ya da "Halîmî" şeklinde de kayıtlarda yazıldığı görülmüştür. Kaynaklarda farklı bilgiler olmakla birlikte ailesinin Sivaslı olup kendisinin Amasya'da doğup büyüdüğü, eğitimini ise ülkenin çeşitli yerlerinde değerli bilginlerden aldığı ve kendisini bilgin olarak yetiştirdiği anlaşılmaktadır.[32]

Halîmî'nin eserleri, özellikle de *Bahrü'l-garâyib*, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî* incelendiğinde kendisi, lexicologist/sözlükbilimci olarak öne çıkar. Fakat eserlerinin tamamı değerlendirildiğinde sözlükbilimciliğinin yanı sıra edebiyat[33], tarih, astroloji, tıp, fıkıh, akaid ve tefsir gibi çeşitli konularda da bilgi sahibi olduğu[34] anlaşılır.

Halîmî'nin eserleri konu bazlı ve tarihi olarak sıralandığında, ilk başta Farsça-Türkçe sözlükler[35] daha sonra tıp hakkında *Gülşen-i zîbâ* adlı Farsça manzum bir sözlük ve devamla *Musarrihatu'l-esmâ* adlı isimler sözlüğü, akaid, Kur'an tecümesi ile mûsiki, tövbe ve cinas, teşbih, mecaz kaidelerini içeren risaleler gelir. Eserleri bakımından değerlendirildiğinde Halîmî'nin hem Farsçaya hem de Arapçaya vakıf olduğu görülür. Edebiyat dışında Kur'an tefsiri,

---

[32] Daha geniş bilgi için bk. Adem Uzun, *Lügat-i Hâlîmîn (İnceleme - Metin)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2005, s.1-8.

[33] Muhyittin Eliaçık, "Lutfullah Halîmî'nin Tecnis, Mecaz ve Teşbihler Üzerine Risalesi", *İDİL* 2013, C II, S 8, s. 52-63; Necip Fazıl Duru, "Lütfullah Halîmî b. Ebî Yûsuf'un Bahru'l-Garâyib Adlı Eserinde Muamma Bahsi", Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 2011, S 25, s. 109-138.,

[34] Hâlîmî'nin eserleri için bk. Mustafa Erkan, "Halîmî, Lutfullah", *DİA*, C XV, s. 341;

[35] Irmak Kaçar, "Lutfullah Halîmî'nin Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga", *Journal of Turkish Language and Literature* 2017, C III, S 2, s. 131-146.

akaid, feraiz ve dini konularda eserler vermesi din âlimi olduğunu da gösterir.

Lügat bağlamından bakıldığında Halîmî, *Zahîre-i Harzemşâh*, *Lüccetü'l-Acem min lügati'l-Fürs, Fusûl-i imâdî, Sıhâhü'l-Fürs, Miyâr-i Cemâli, es-Sâmî fi'l-esâmî, Lügat-i Fürs, Müntahabu'l-Fürs, Zübdetü'l-hakâik fî keşfi'd-dekâik, Miftâhu'l-edeb* ve *Muğnî* gibi yararlandığı kaynakları zikretmek suretiyle daha önce bu alanda yapılan çalışmalara atıfta bulunmuştur. Bu şekliyle hazırlayarak ortaya koyduğu *Bahrü'l-garâyib*, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî* vb. eserleri *Dakâyıku'l-hakâyık, Lügat-i Nimetullah, Ahterî-i kebîr, Ferheng-i Cihângîrî, Ferheng-i Surûrî, Ferheng-i Reşîdî ve Ferheng-i Ziya* gibi birçok önemli esere de rehberlik etmiştir.[36]

Bu nedenle Lütfullah Halîmî'nin Farsça-Türkçe manzum olarak yazdığı *Bahrü'l-garâyib* adlı eserin, hem dönemin bilim dünyasına hem de sonraki dönemlere katkısı büyüktür. Halîmî, *Bahrü'l-garâyib*'in açıklaması olarak yazdığı *Lügat-i Halîmî* adlı eserinin giriş kısmında;

> "…Güzellik dilini kayıt altına almak için çoğu incelikleri içeren bir kitap nazmetmiş, türlü kurallar ve latifelerle bezemiştim ve bu kitap *Bahrü'l-garâyib* adıyla ün kazanmıştı. Her kes o kitaba rağbet etmişti. Fakat çözemedikleri müşküller hususunda bu fakir ve hakir bendenize başvurmuşlardı. Bu durum karşısında onların ısrarlı isteklerini kıramadım ve bu kitabı izah etmeye karar verdim. Şerhini de iki defterde açıkladım; her defterde yüz binlerce faydalı bilgi öğrettim."

şeklindeki beyanıyla *Bahrü'l-garâyib*'in önemini belirtmiştir.

***Bahrü'l-garâyib* hakkında**

Halîmî tarafından telif edilen *Bahrü'l-garâyib*, XV. yüzyılda Anadolu'da manzum olarak tertip edilen sözlüklerin ikincisi olarak bilinmektedir. Bu dönemde Anadolu'da yazılan sözlüklerin en

[36] Daha geniş bilgi için bk. Uzun, *age*, s. 20-26.

önemlilerinden biri olan eser, müellifin Farsça-Türkçe manzum olarak yazdığı ilk sözlüktür.

Müellifin esere *Bahrü'l-garâyib* adını verdiği, Süleymaniye Kütüphanesinde Esad Efendi bölümü numara 3281 ve İzmir bölümü numara 681'de kayıtlı yazmalardaki mukaddimeden anlaşılmaktadır. Öyle ki Esad Efendi bölümündeki nüshanın 3[b] sayfasında " ...نام او بحرالغرایب کرده ام (Adını *Bahrü'l-garâyib* koydum...)" şeklinde, İzmir bölümündeki 2[b] sayfasında ise " بهر او بحرالغایب گفته نام... (Onun için adına *Bahrü'l-garâyib* denildi…)" şeklinde geçmektedir.

Halîmî, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi numara 3281'de kayıtlı yazmanın 4[a] sayfasındaki " شد ز هجرت هشتصدو پنجاه سال// تا بتحریر آمد این نظم َلآل (Bu inciler dizini hicretin 850'inci yılında yazıldı…)" ifadede eserin yazılış tarihini açık olarak belirtmiştir. Fakat Süleymaniye Kütüphanesi İzmir bölümü numara 681'de kayıtlı yazmadaki mukaddimede eserin yazılma tarihini belirten beyit yoktur. Muhtemelen müstensih tarafından atlanmıştır.

Yukarıda adı geçen kütüphanede kayıtlı nüshanın mukaddimesinden anlaşıldığına ve bu çalışmanın "Mukaddime" bölümündeki çevirilerde de görüleceği üzere Halîmî, çevresinin ısrarı üzerine bir sözlük hazırlamayı düşünmüş, bunun üzerine Abdulhamîd-i Sivâsî'nin *Lüccetü'l-Acem min lügati'l-Fürs* adlı eserini geniş şekilde yeniden düzenlemeye başlamıştır. Halîmî, Abdulhamîd-i Sivâsî'nin sözlüğüne eklediği kelimelerle oluşan bu yeni lügatin çok hacimli olduğunu görmüş, öyle ki Abdulhamîd-i Sivâsî'nin *Lücce*'sinin, kendisinin hazırlamış olduğu bu lügat karşısında çerçöp vaziyeti aldığını söylemiştir.[37]

Halîmî, eserini daha kolay ezberlenebilmesi amacıyla manzum olarak kaleme almış; biri isimlerin açıklaması diğeri de mastarlar

[37] Bu çalışmanın "Mukaddime" başlığına bakınız.

olmak üzere iki bölüm/kısım şeklinde tertib etmiş ve eserine *Bahrü'l-garâyib* adını vermiştir.[38]

Halîmî'nin bu eseri dışında, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî* adında iki Farsça Türkçe mensur sözlüğü daha vardır.

Genellikle *Bahrü'l-garâyib*, bu eserin şerhi olan *Lügat-i Halîmî* ile birlikte anıldığından kayıtlarda *Bahrü'l-garâyib (Lügat-i Halîmî)* şeklinde geçmiştir. Bu itibarla İstanbul Kütüphanelerinde *Bahrü'l-garâyib* ile ilgili yazma nüshalar çok fazla değildir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi ile Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde eserin nüshası bulunmamaktadır. Burada bulunan yazmalar, Halîmî'nin diğer eserleri olan *Nisârü'l-mülk* ile *Lügat-i Halîmî*'den istinsah edilen nüshalardır. Bu nüshaların da çoğu *Lügat-i Halîmî'*nin yazma nüshalarıdır. İstanbul kütüphanelerinde *Nisârü'l*-mülk'ün yazma nüshası ise yok denecek kadar azdır.[39]

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yazma Eserler Kütüphanesi numara 1898'de kayıtlı Halîmî'ye ait *Manzum Lügat-i Halîmî* adlı Farsça-Türkçe sözlük ise Halîmî'nin *Bahrü'l-garâyib* adlı sözlüğünün 2'inci kısmının 4 kıtası ve 6 rubaiden oluşmaktadır. Toplamı ise 6 yapraktır. Bu yazma nüsha, ikinci kısmın tamamı dahi değildir. Muhtemelen diğer yapraklar eksik ya da kaybolmuştur.

Ayrıca yine Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü numara 382'de kayıtlı ve *Bahrü'l-garâyib* adlı yazma da Halîmî'nin *Bahrü'l-garâyib* adlı eserinin nüshası değildir. Bu yazma, *Bahrü'l-garâyib*'in açıklaması olan *Lügat-i Halîmî*'dir. Çünkü *Lügat-i Halîmî*, kütüphanelerde bazen *Bahrü'l-garâyib (Lügat-i Halîmî)*, bazen *Îzâhu bahrü'l-garâyib, Tavzîhu bahrü'l-garâyib* ya da *Şerhu*

---

[38] Bu yazma nüshanın sonunda (vr. 99b) "Bu kitap 14 Zilkade 778'de İstanbul'da benim hocam zamanın hipokratı Yakûb el-Hakîm el-Muhtedî (öl. 889h)'nin evinde bitti" şeklinde bir ibare vardır. Bu ibaredeki tarih hatalı olmalı ve muhtemelen doğrusu 878 olmalıdır. Bk. Bu çalışma "Ferağ Kaydı" başlığı.

[39] Adem Uzun, "Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî'nin İstanbul Kütüphanelerindeki Farsça-Türkçe Manzum ve Mensur Sözlük Nüshaları", *TULLIS* 2019, C 4, S 2, s. 128-149.

bahrü'l-garâyib ve bazen de *Lügat-i Halîmî* adıyla kayıtlara geçmiştir.

Yine Süleymaniye Kütüphanesinde aşağıdaki tabloda bilgileri verilen yazmalar her ne kadar *Bahrü'l-garâyib* adıyla kaydedilmişse de bu nüshalar *Lügat-i Halîmî'*dir.

S	Bölüm Adı	Numarası	Adı
1	Laleli	3555	*Bahrü'l-garâyib*
2	Bağdatlı Vehbi	1923	*Bahrü'l-garâyib*
3	Carullah	2038	*Bahrü'l-garâyib*
4	Erzincan	89	*Bahrü'l-garâyib*
5	Hacı Mahmud Efendi	5443	*Bahrü'l-garâyib*
6	İsmihan Sultan	423	*Bahrü'l-garâyib*
7	İzmir	517	*Bahrü'l-garâyib*
8	İzmir	643	*Bahrü'l-garâyib*
9	Beyazıd	6894	*Bahrü'l-garâyib*
10	Beyazıd	6920	*Bahrü'l-garâyib*
11	Beyazıd	6943	*Bahrü'l-garâyib*
12	Reşid Efendi	972	*Bahrü'l-garâyib*

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yazma Eserler Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi ile Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde *Bahrü'l-garâyib*'in bir bütün olarak yazma nüshası ya da nüshaları bulunmamaktadır.[40]

Süleymaniye Kütüphanesinde ise bu eserin iki tane el yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri aşağıda bilgilerini vereceğimiz Esad Efendi bölümü numara 3281'de kayıtlı, diğeri de yine aynı kütüphanede İzmir bölümü numara 681'de kayıtlı el yazma nüshadır.

1. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Numara 3281

Bu yazma nüsha, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi numara 3281'de kayıtlıdır ve çalışmamızda esas alınan nüshadır. Metin içerisinde "E" harfi ile gösterilmiştir. Nüsha, 100x55 yazım

[40] Daha geniş bilgi için bk. Uzun, *agm.*, s. 128-149.